

ПОЛІТИЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ А. МАКАРЕНКА

*Гриньова М. В., Ткаченко А. В.
Полтава, Україна*

Політизація освіти як одного із центральних елементів соціального буття є типовою ознакою тоталітарних режимів. Подібна практика зачіпає всі рівні освітньої галузі – від педагогічних доктрин, до змісту діяльності окремих інституцій. Типовою також є реакція прогресивної освітянської спільноти на тотальний контроль держави щодо політико-ідеологічних основ навчання і виховання – відкритий спротив, або прихована опозиційність.

Однією із найбільш «заполітизованих» постатей в історії вітчизняної освіти є всесвітньо визнаний педагог і письменник Антон Макаренко. Хоча упродовж багатьох десятиліть стараннями як апологетів, так і опонентів Макаренка все, що пов'язане з ним, було перетворено на доволі переконливий ідеологічний міф, існує достатньо підстав для сумнівів щодо істинності наших уявлень про політичний світогляд цього яскравого представника реформаторської педагогіки.

В науці давно існує потреба встановити місце видатного педагога в процесі радянської політизації освітніх інститутів: чи був Макаренко лише її інструментом в руках владних структур, чи, навпаки – її ідеологом і активною рушійною силою, як це завжди намагалося представити радянське макаренкознавство. Першим завданням на цьому шляху є аналіз наявних, в тому числі маловідомих, свідчень його політичних і ідеологічних переконань.

Подібна тема важлива для нас, не в останню чергу, з точки зору вивчення особливостей діяльності освітніх менеджерів в умовах політичного тиску – ситуації, яка у всі часи значно ускладнювала досягнення ними професійних цілей. Щодо інформації про істинні політичні уподобання А. Макаренка, то вона, передусім, являє інтерес як засіб протидії експлуатації деякими сучасними діячами ідеологічно міфологізованого образу видатного педагога як для тенденційної заборони впровадження його всесвітньо визнаних педагогічних ідей в освітню практику, так і в процесі перейменування відповідних елементів міського середовища та назв закладів освіти.

Характер ідейно-політичного світогляду А. Макаренка і, відповідно, міра прихильності педагога-письменника до комуністично-сталінської ідеології вже понад 30 років виступає однією із центральних тем сучасної полеміки навколо його постаті. Початком широкої дискусії щодо цього можна вважати 1989 рік, коли на хвилі сенсаційних «розвінчань» авторитетів минулих років доволі несподівано для педагогічної громадськості СРСР вийшла окремим виданням художньо-публіцистична повість російського письменника Юрія Азарова «Не піднятися тобі, старий» [2], що містить доволі різкі випадки проти А. Макаренка.

Тут варто зауважити, що непослідовність і кон'юнктурність Ю. Азарова яскраво виявилася в тому, що в цей же рік побачила світ його інша книга

«Радість вчити і вчитися», у якій А. Макаренко представлений як «зразок педагогічної мужності, моральної безкомпромісності і громадянської сміливості». Говориться, що в його роботі «переміг не голий диктат, як намагаються тлумачити деякі вульгаризатори макаренківського вчення, а його щира довіра до вихованців, його праця і праця самих дітей, перемогла дитяча організація життя» [3, с. 273].

Макаренкознавча спільнота прийняла цей виклик і в наступні місяці на сторінках багатьох радянських, українських і російських ЗМІ тривала запекла полеміка, учасники якої, як з одного, так і протилежного боку, часто виявляли необізнаність щодо відповідних фактів життєдіяльності видатного педагога. З огляду на це піднята проблема потребує детального аналізу.

Свого часу багато уваги становленню ідейно-політичного кредо А. Макаренка присвятили закордонні дослідники, і в першу чергу марбурзька лабораторія «Макаренко-Referat». Найцікавішими працями в цьому відношенні вважаємо дві статті, опубліковані у 1987 році: відомого угорського дослідника Ференца Патакі – «Про образ соціалізму в працях А. С. Макаренка» та провідного німецького макаренкознавця Гьотца Хілліга – «Нелегкий шлях до комунізму. Як А. С. Макаренко став “безпартійним більшовиком”» [13].

У радянську добу закріпився образ А. Макаренка як майже ідеального з точки зору походження і політичних поглядів педагога-комуніста, проте нові джерела і біографічні дослідження руйнують існуючі стереотипи. Вузловими моментами аналізу піднятого питання є система ставлень Макаренка до: а) революційної ідеї як такої, б) ідеї соціалізму, в) більшовизму та сталінізму. Основою для реконструкції цих питань можуть стати численні твори педагога, тексти його публічних висловлювань, приватного листування, щоденникових записів, деякі матеріали ЗМІ та мемуарні джерела.

Хоча майбутній педагог і походив із «пролетарської» сім'ї, але мати його належала до збіднілого дворянського роду, батько ж, як керівник малярного цеху у залізничних майстернях, належав до доволі привілейованої, високооплачуваної і добре соціально захищеної частини робітників та навіть отримав шановане в Російській імперії звання особистого почесного громадянина. Крім того, як свідчить брат А. Макаренка Віталій Семенович, Семен Григорович Макаренко був людиною релігійною, вирізнявся консервативним складом думок та ненавидів революцію і революціонерів [8].

Традиційна для радянських жеттеписів Антона Семеновича інформація про вирішальний вплив на нього революційних подій 1905 року і його надзвичайну політичну активність на більшовицькому боці в цей період не підтверджується жодним документом. В той же час В. Макаренко говорить про певне співчуття свого брата до іншої радикальної партії – соціалістів-революціонерів (есерів), яке, проте, не виходило за межі читання забороненої партійної літератури і пасивної підтримки її програми. Але треба зазначити, що захоплення соціалістичними ідеями в тій чи іншій політичній інтерпретації було характерною рисою прогресивної вітчизняної молоді початку 20-го століття.

Характерний приклад ставлення А. Макаренка до революційної ідеї взагалі міститься в тих же спогадах брата. Там говориться про те, що один із близьких друзів Антона, якийсь собі есер Цалов, твердо вирішив зайнятися революційною діяльністю і умовляв того наслідувати його приклад, але молодий педагог відмовився: «По-перше, я не вірю в оздоровляючу силу кривавих революцій – всі вони розвиваються за однією схемою: спочатку кривава баня, потім анархія і хаос, і як результат – найбільш дика диктатура. Це раз. І по-друге, я зовсім нездатний метати бомби в карети міністрів і ще менше з червоним прапором виспівувати «Марсельезу» на барикадах. Просто нездатний» [8, с. 19].

У питаннях симпатій юного і молодого А. Макаренка до соціалістичних ідей в першу чергу також звернемося до мемуарів брата. Віталій Семенович говорить про певне співчуття свого брата до такої радикальної партії, як соціалісти-революціонери (есери), яке, проте, не виходило за межі читання забороненої партійної літератури і пасивної підтримки її програми. Але треба зазначити, що захоплення соціалістичними ідеями в їх тій чи іншій політичній інтерпретації було характерною рисою майже всієї прогресивної вітчизняної молоді початку 20-го століття.

Свої політичні переконання більш пізнього періоду педагог доволі ясно і відкрито висловив у 1922 році при вступі до Центрального інституту організаторів народної освіти імені Є. О. Літкенса в документі під назвою «Замість колоквиуму», який, до речі, ніколи не цитувався повністю в радянському макаренкознавстві: «За політичними переконаннями – безпартійний. Вважаю соціалізм можливим в найпрекрасніших формах людського співжиття, але вважаю, що, поки під соціологію не підведений міцний фундамент наукової психології, особливо психології колективної, наукова розробка соціалістичних форм неможлива, а без наукового обґрунтування неможливий досконалий соціалізм» [14, с. 386].

Можна припустити, що А. Макаренко як прогресивна і високоосвічена людина був за політичні і суспільні перетворення і що він в цілому вітав процес демократизації, який почався в Росії після повалення царизму, що ж стосується його висловлювань щодо прихильності ідеям саме Жовтневої революції, на які посилаються радянські макаренкознавці, то всі вони припадають лише на 1936–1937 роки – тобто під сталінських політичних репресій.

З 1920 року, тобто після остаточного затвердження в Україні радянської влади, можна помітити деяку стриманість Антона Семеновича – на тлі високої його педагогічної активності – стосовно визнання тих політичних і ідеологічних перетворень, що відбувалися у радянських республіках. Про це говорить, наприклад, небажання педагога створювати політичні організації – комсомольський осередок і піонерський загін – в керованій ним колонії імені М. Горького. Педагог пояснював це так: «колонія живе настільки тісною общиною, що в організації спеціальних суспільних форм потреби не зустрічається» [14, с. 422].

На цю незвичну для того часу обставину навіть звернула увагу місцева преса: у червні 1925 року «Більшовик Полтавщини» у статті «Де треба партійця» нарікав (тут і далі зберігаємо стиль оригіналу – автори): «Коли дехто з колоністів бажає вступити до Ковалівського осередку ЛКСМ, то адміністратори їх одговорюють, кажучи, що це буде зайвою нагрузкою» [5].

Свій спротив А. Макаренко вимушений був припинити лише тоді, коли по всій Україні у дитячих інтернатних закладах почали утворюватися комсомольські і піонерські осередки. Проте і після цього він неодноразово підпадав під гостру критику з боку влади за «утиск» прав і керівної ролі комсомольської організації в колонії. Так в інспекторському акті, написаному за результатами обслідування Харківської трудової колонії імені М. Горького у жовтні 1927 року, ми можемо прочитати: «Осередок ЛКСМУ нараховує до 100 чол. Замість керівництва всім суспільно-політичним внутрішньокolonійським життям, він є культуркою. [...] Переважаючий вплив зав-кол розповсюджується не лише на вихованців, але й на політичну комсомольську організацію, звужує коло її діяльності, все це підтверджує останній факт покарання секретаря осередка ЛКСМУ» [4, с. 177].

Ще більш радикально А. Макаренко вчиняв стосовно піонерської організації: у червні 1927 року у висновках комісії, що обслідувала Харківську трудову колонію імені М. Горького буквально зазначено: «було 2 загони піонерів, але їх розпустили, вважаючи організацію недоцільною» [4, с. 161]. Вердикт жовтневого обслідування колонії взагалі не залишає сумнівів стосовно істинних мотивів А. Макаренка: «Педагогічний персонал в особі зав-кол. категорично заявляє про неможливість існування двох систем виховання – колонійської і піонер-організації» [4, с. 177].

Свою підозрілу для влади «аполітичність» А. Макаренко добре і відверто пояснює в листі до М. Горького: «до вас приводять занедбаного хлопця, який вже і ходити розучився, потрібно з нього зробити Людину. Я піднімаю в ньому віру в себе, виховую у нього почуття обов'язку перед самим собою, перед робочим класом, перед людством, я говорю йому про його людську і робочу честь. Виявляється, це все ересь. Потрібно виховати класову самосвідомість (між нами кажучи, навчити тріпати язиком по тексту підручника політграмоти)» [10, с. 56].

Поряд із повагою, принаймні в перші пореволюційні роки, до соціалістичної ідеї як такої А. Макаренко демонструє зовсім інше ставлення до головного символу її вітчизняної інтерпретації – «Великої жовтневої соціалістичної революції». В його листуванні з дружиною ми знаходимо такий фрагмент: «Між іншим, я завжди відчуваю, що ми тільки частина якогось загального нещастя, якогось спеціально російського невміння жити, невміння організувати матеріальні цінності. Мені це починає набридати. Жовтень просто окремих випадок нашого національного гармидеру» [12, с. 32–33].

Можемо припустити, що така «аполітичність» Макаренка не могла довго залишатися непомітною для особливо переконаних комуністів з числа керівництва українського Народного комісаріату освіти. Саме тому найнепримиреннішою і найпослідовнішою опоненткою педагога була головна

інспекторка дитячих будинків Управління соціального виховання НКО, більшовичка-підпільниця, соратниця Н. Круппської і О. Коллонтай Валентина Дюшен [11; 15].

Яскравим прикладом характерної для радянських макаренкознавців тенденції будь що довести симпатії Антона Семеновича до комуністичної ідеології є історія з фальсифікацією тексту його освідчення в коханні майбутній дружині Г. Салько, докладно описана Г. Хіллігом в статті «Метаморфози любовних листів Макаренка».

Ще у 1949 році у першому львівському збірнику «А. С. Макаренко» з'явився текст листа педагога-письменника, у якому ми можемо прочитати: «Мій світ – світ організованого творення людини. Світ точної сталінської логіки, але в колонії стільки свого, що – це мій світ...». У 1986 році в останньому томі академічних «Педагогічних творів» А. Макаренка цей самий фрагмент виглядає вже наступним чином: «Мій світ – світ організованого творення людини. Світ точної ленінської логіки, але тут стільки свого, що це мій світ...». І нарешті навесні 1993 року, коли в макаренківському фонді Російського архіву літератури і мистецтва відкрилися для дослідників документи, що за заповітом Г. Салько тридцять років були їм недоступні, перед нами постав справжній текст двох листів педагога-письменника, які послужили основою для наведених цитат: «Я прогнав останнього охочого використовувати мої педагогічні таланти і самотній вступаю в храм моєї таємниці. У храмі жертovníк, на якому я хочу розпластати весь світ. [...] І ось цей світ, ні, звичайно, – СВІТ – мені нестерпно потрібно розтягнути на жертovníку і з люб'язною, навіть трошки банальною посмішкою просити Вас прийняти “цю дрібничку”»; «Я стою перед створеним мною в семирічній напрузі моїм світом, як перед непотрібною іграшкою. Тут стільки свого, що немає сил відкинути її, але вона раптом зламана, і для мене вже не потрібно її поправляти» [14, с. 198-199].

Треба зазначити, що фальсифікація авторських текстів А. Макаренка в радянські часи іноді торкалася і принципів моментів його педагогічних поглядів, що пізніше також провокувало звинувачення в авторитаризмі, антигуманізмі та використанні колективу як інструменту підкорення особистості. Найхарактернішим, очевидно, свідченням останнього є історія з приписуванням Макаренку такої педагогічної формули: виховання в колективі, для колективу і через колектив. Насправді ж конструкція «для колективу» ніколи йому не належала, а виступала головним принципом виховання офіційної педагогіки 1920-х років, в опозиції до якої, як ми знаємо, знаходився Макаренко. Вона, наприклад, прозвучала в 1928 році з вуст головного тодішнього опонента Макаренка, директора Українського науково-дослідного інституту педагогіки Олександра Попова в критиці макаренківської доповіді: «виховання для колективу, через колектив і силами колективу».

Як зазначає Г. Хілліг, стримане ставлення А. Макаренка до комуністичної партії і її молодіжних організацій можна вважати характерним для більшості радянських учителів приблизно до кінця 1920-х років [14, с. 422]. Відомі принаймні три характерних надзвичайно експресивних висловлювань педагога, що ілюструють його доволі критичне ставлення до більшовицької партії та деяких принципів аспектів радянської дійсності.

Перше із них відноситься до 27 квітня 1928 року, в листі до дружини він говорить: «погано, що я не можу захищати ніяких позицій: у безпартійної людини позицій бути не може. Крім того, де моя партія. Навколо така шпана, що не варто з нею і зв'язуватися» [12, с. 52].

Менш ніж за місяць, також в листі до Галини Стахіївни Макаренко дає своєрідний відгук на передмову Максима Горького до книги про білоемігрантську літературу: «Мені спадає на думку, що ті несимпатичні жалюгідні риси емігрантської інтелігенції, які бичує Горький, вони є в прихованому вигляді і у теперішньої інтелігенції правлячої. Інакше як можна пояснити все наше чудове головоляпство, наше невміння орудувати точним інструментом розуму, наше постійне забріхування, склочництво, лакейство. Все це загальні риси наші, і я їх однаково ненавиджу, чи за кордоном вони, чи у нас. Я тому ненавиджу всю російську інтелігенцію. І я вважаю, що з нею потрібно боротися на кожному кроці, щодня. [...] Горький, ймовірно, буде дуже розчарований, коли побачить, скільки вузькості, дурості, дешевого егоїзму вносить зараз наша інтелігенція в наше життя. А скільки ліні, базікання. І найжахливіше те, що по цій істеричній тупій бабі рівняється й наша молодь» [12, с. 81].

І вже зовсім «крамольно» звучить одне місце із записників А. Макаренка 1930–1931 років: «я все-таки думаю: що це нісенітниця – змусити десятки мільйонів людей відчувати голод і приниження всіляких черг та пошуків їжі. Через що? Адже це зовсім не матеріалізм, адже це справжній ідеалізм і при цьому дуже дурний.

Чим окупаються наші страждання. Для чого, на догоду кому? Тільки для майбутнього споживання. Адже справа йде тут не про будь-який інший ідеал, а тільки про те, щоб майбутній споживач мав досить матерії собі на штани, щоб він міг жерти до відвалу. Для цього? Так? Чи вартий цей ідеал мого життя. І все-таки це просто ідеал і при цьому дуже дурний» [7].

Однак всі ці висловлювання лунають дисонансом деяким статтям А. Макаренка 1936–1939 років. Політичні події 1930-х років, безмежний терор, жертвами якого стали, в тому числі, багато педагогів і письменників, не могли кардинально не обтяжити його існування. Становище педагога-письменника ще ускладнювалося й тою обставиною, що його рідний брат, колишній офіцер Російської імператорської армії і учасник білого руху, з 1920 року перебував в еміграції, доньку ж «брата-білогвардійця» Олімпіаду Антон Семенович виховував у власній родині. Невипадково перші його політично заангажовані вислови припадають на час перших показових політичних судових процесів в Москві і смертних вироків їх фігурантам (серпень 1936 р.).

У цих україн критичних для себе умовах, у жовтні 1937 року А. Макаренко отримав серйозне громадське доручення від Спілки письменників Радянського Союзу: долучитися до підготовки виборів до Верховної Ради СРСР і виступити в ході передвиборчої кампанії в Москві і Горькому. Таким чином він отримав виключно зручну і, як він, очевидно, вважав, рятівну можливість продемонструвати свою політичну лояльність. В цей час в роботах А. Макаренка з'являється особливо багато відповідних

посилань. До речі, саме на їх підставі склалася пізніше думка у деяких, передусім західнонімецьких, вчених, що А. Макаренко став «адептом більшовицької і сталінської ідеології». Але, як зазначає Г. Хілліг, логічніше припустити інше: всі ці газетні «визнання», уникнути яких, мабуть, було майже неможливо, зроблені А. Макаренко і з почуття самозбереження.

Оцінку реального ставлення А. Макаренко до Й. Сталіна озвучила його дружина Галина Стахіївна в бесіді з В. Кумаріним: «відразу до Сталіна було у Макаренка така велика, що одного разу він і партію порівняв з колгоспом, який не ремствує підкоряється найбільшому з терористів, «одноставно схвалює» всі його дії. Він висловився так: «Сонечко, якщо ти повернешся в цей колгосп, я повішуся». [...] Макаренко чітко уявляв собі, що тоді відбувалося в країні, яку роль грав Сталін в цій трагедії» [6, с. XLIII–XLIV].

Незважаючи на всі намагання А. Макаренка довести свою політичну благонадійність, він весь час балансував на межі втрати свободи, а, можливо, і життя. На літо 1938 року припадає повідомлення про реальну небезпеку, що нависла над головою А. Макаренка. Як розповіла його дружина, в той час вона через свої зв'язки отримала інформацію, про те, що з Києва на А. Макаренка прийшли документи як на «ворога народу» і незабаром готується його арешт. Йдучи однією з московських вулиць недалеко від Кремля, вона зустріла двох тодішніх найвпливовіших радянських письменників М. Шолохова і О. Фадєєва, які в цей момент прямували на прийом до Сталіна, і розповіла їм про своє нещастя. Письменники запевнили Галину Стахіївну, що все владнають, і А. Макаренко тоді дійсно залишився на свободі [6, с. XLI–XLII].

Але важким в долі А. Макаренка видався також кінець 1938 – початок 1939 років, оскільки тоді мова йшла, як зазначає Г. Хілліг, не лише про ствердження певних позицій та свого місця серед письменників і педагогів, але й про створення своєї захищеної оболонки для фізичного виживання в умовах жорстокого терору і переслідування будь-якого інакодумства. У грудні 1938 року почалися масовані атаки літературної критики на останні твори педагога-письменника – повість «Прапори на баштах» та статтю «Стиль дитячої літератури».

Особливо різкими були зауваження О. Бойма в газеті «Комсомольська правда». В статті «Одкровення А. Макаренка» він писав: «Після вдалого виступу з «Педагогічною поемою» і невдалої «Книги для батьків» А. Макаренко остаточно вирішив, що він є монополістом в тлумаченні основ марксистської педагогіки» [14, с. 214]. Від цього удару А. Макаренко так і не встиг оговтатися, його суто письменницька діяльність різко перервалася, хоча по договорах з видавництвами він упродовж 1938 року мав підготувати не менш восьми великих художніх творів.

Саме в цей час, як свідчать дружина А. Макаренка і академік АПН СРСР Е. Моносзон, питання щодо арешту педагога було остаточно вирішено, він тоді «щодня чекав арешту. І щоразу, коли лунав стукіт за дверима навіть сухої гілки, здригався і думав про те, що за ним прийшли» [14, с. 215].

Для сьогоднішніх опонентів Антона Семеновича вирішальною і достатньою (!) підставою заперечення всієї макаренківської педагогіки є й той

факт, що у 1927 році він, як ми знаємо, потрапив у певні стосунки з органами НКВС УСРР. Спочатку педагог був запрошений керувати створеною на гроші працівників цієї організації Дитячої комуни імені Ф. Е. Дзержинського.

Тут варто зауважити, що боротьба з дитячою безпритульністю, як це не парадоксально, також була одним із напрямів діяльності цієї каральної структури. Однак у всьому численному архівному спадку комуни нами не було виявлено жодних документів, які хоча б опосередковано доводили її причетність до будь-яких репресивних заходів, якими увійшли в історію органи НКВС. 1932 року керівництво НКВС, зацікавлене тепер уже не педагогічними, а промисловими досягненнями комуни, замінює Макаренка на посаді її очільника одним із офіцерів НКВС і призначає його завідувачем лише навчально-виховної частини.

У 1935 році чекістському керівництву комуни випала можливість і зовсім усунути Макаренка, який не припиняв доводити, що «ми тут не фотоапарати робимо, а людей». У 1935 році більшовицька партія і радянський уряд були змушені визнати власну безпорадність у боротьбі з дитячою злочинністю та видати указ «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності». Одним із наслідків цієї постанови було створення при центральному і республіканських апаратах НКВС відділів трудових колоній для неповнолітніх, у підпорядкування яким від органів народної освіти передавалися приймальники-розподільники і трудові колонії. 1 липня 1935 року Макаренка без якої-небудь попередньої співбесіди або узгодження з ним самим (!) було призначено на посаду помічника начальника щойно створеного Відділу трудових колоній НКВС України і в терміновому порядку переведено до Києва. У згаданому відділі він мав завідувати відділенням навчально-виховної роботи [1].

Із епістолярної спадщини педагога ми знаємо, наскільки він був невдоволений своєю новою посадою і з яким завзяттям намагався якомога швидше залишити її [1]. Попри те, що змістом нової діяльності Макаренка було лише написання звітів і доповідей своєму керівництву та короткотермінове завідування Броварською трудовою колонією №5, це 19-тимісячне перебування в органах НКВС сьогодні стало достатньою підставою для «демакаренкізації» вітчизняних топонімів і назв закладів освіти.

Весь наведений вище фактичний матеріал хоча і не дає вичерпної оцінки сутності ідейно-політичної позиції А. Макаренка, але, безперечно, спростовує всі «сталіністські» і «комуністичні» закиди на його адресу. Педагог не був переконаним адептом комуністичної, тим паче більшовицької ідеології, навпаки, він не лише уперто опирався політизації очолюваних освітніх установ, але у приватному колі різко і однозначно критикував головні атрибути нового політичного ладу. А всі його політичні висловлювання в останні роки життя були лише вимушеною і доволі типовою для чорних років сталінського терору захисною тактикою. До подібної «мімікрії» вдавалися майже всі відомі діячі Радянського Союзу епохи «великого терору» – не лише ті, що залишалися на волі, але навіть і інші, котрі страждали і гинули у сталінських таборах. І якщо про реальні політичні погляди багатьох сучасників Макаренка ми

можемо лише здогадуватися, то істинні переконання його самого тепер постають більш або менш зрозумілими.

Не викликає сумнівів, що сьогоднішні критики Макаренка не мають морального права беззастережно звинувачувати людину, яка у вкрай небезпечних умовах тоталітарного режиму щосили намагалася захистити свою справу, родину, безцінну педагогічну спадщину і навіть життя.

Список використаних джерел:

1. Абаринов А., Хиллиг Г. Испытание властью. Киевский период жизни Макаренко (1935–1937 г.г.). Марбург, 2000. 200 с. (Opuscula Makarenkiana Nr 22).
2. Азаров Ю. П. Не подытайся тебе, старик : роман-исследование. М. : Молодая гвардия, 1989. 302 с.
3. Азаров Ю. П. Радость учить и учиться : Педагогика гармонич. развития. Москва : Политиздат, 1989. 333 с.
4. Антон Макаренко: Харківська трудова колонія ім. М. Горького (в документах і матеріалах 1926–1928 рр.) / авт.-уклад.: І. Ф. Кривонос, Н. М. Тарасевич, А. В. Ткаченко; за ред. дійсного члена АПН України І. А. Зязюна. К. : Педагогічна думка, 2008. 352 с.
5. Б. Б. Де треба партійця. (Колонія імени Горького). *Більшовик Полтавщини*. 1925. 26 червня.
6. Дополнительные штрихи к портрету А. С. Макаренко. Беседа Г. Хиллига с В. В. Кумариным. Марбург, 1989. 59, LIII с. (Opuscula Makarenkiana Nr 10).
7. Из записных книжек А. С. Макаренко 1930–1931 гг. / Публикация Т. Лебедевой. *Учительская газета*. 1987. 14 февр.
8. Макаренко В. Мой брат Антон Семенович. Воспоминания, письма / под ред. Г. Хиллига. Marburg, 1985. XVIII, 201 с. (Opuscula makarenkiana Nr 3).
9. Патаки Ф. Об образе социализма в трудах А. С. Макаренко. *Патаки Ф., Хиллиг Г. Самоутверждение или конформизм? К вопросу идейно-политического становления А. С. Макаренко* / Предисл. Ф. Науменко. Marburg, 1987. С. 1–21. (Opuscula Makarenkiana Nr 6)
10. Переписка А. С. Макаренко с М. Горьким / под ред. Г. Хиллига, при участии С. С. Невской. Марбург, 1990. 257 с. (Opuscula Makarenkiana Nr 11).
11. Ткаченко А. В., Жданова-Недзьлько О. Г. Два образи головної опонентки Макаренка: мінливості життєвої дороги Валентини Дюшен. *Естетика і етика педагогічної дії*: зб. наук. пр. / Ін-т пед. освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України, Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. 2020. Вип. 22. С. 55–67.
12. «Ты научила меня плакать...» (Переписка А. С. Макаренко с женой. 1927–1939) : в 2 т. Т. 1 / сост. и комментарии Г. Хиллига и С. Невской, введение Г. Хиллига. М. : Витязь, 1994. 216 с. (Серия «Неизвестный Макаренко»).
13. Хиллиг Г. Нелегкий путь к коммунизму. Как А. С. Макаренко стал «беспартийным большевиком». *Патаки Ф., Хиллиг Г. Самоутверждение или конформизм? К вопросу идейно-политического становления А. С. Макаренко* / предисл. Ф. Науменко. Marburg, 1987. С. 23–74. (Opuscula Makarenkiana Nr 6).
14. Хиллиг Г. В поисках истинного Макаренко. Русскоязычные публикации (1976–2014) / Полтав. нац. пед. ун-т имени В. Г. Короленко. Полтава, 2014. 778 с.
15. Hillig, G. Verblaßte Gesichter, vergessene Menschen: 28 Porträts von «Freunden» und «Feinden» A. S. Makarenkos. Bremen: Temmen, 1999. 148–158.